

Петар Милошевић¹

Музеј Херцеговине у Требињу

УДК 341.322.5(=163.41)(497.6)(048.83)

DOI 10.7251/SIC2609343M

COBISS.RS-ID 143964161

СТРАДАЊЕ СРБА У МОСТАРУ 1992–1995.

**Предраг Лозо, К'о ружан сан, задњи пут погледајте град,
Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних
злочина и тражење несталих лица, 2024, стр. 408.**

Књига „К'о ружан сан, задњи пут погледајте град“, аутора истакнутог историчара млађе генерације Предрага Лоза говори о „Злочинима над Србима у Мостару и околини (1992-1995)“ како је то и сам аутор навео у поднаслову. Мостар је непресушна инспирација бројним књижевницима, умјетницима, културним дјелатницима, научницима, љубитељима писане ријечи, па и историчарима. Стари мост, Неретва, Кујунџинлук, Саборна Црква, Алекса Шантић су само неки од мотива који су били инспирација многима. Међутим, Мостар није само по томе непресушна инспирација. У посљедње вријеме објављена је књига „СТРАДАЊЕ МОСТАРСКИХ СРБА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ 1941–1945“ аутора др Милана Гулића, као и књига о којој је ријеч, које су заједно заокружиле српске жртве из посљедња два рата. О Првом свјетском рату раније је доста писано. Можемо слободно рећи да је овом књигом српска историографија добила један потпун приказ ратних дешавања и попис жртава из поменутог периода.

Како је аутор навео у поднаслову ова књига бави се злочинима над српским становништвом у граду Мостару и околини у периоду од 1992. до 1995. године. Међутим, сам аутор није се ограничио само на територију града Мостара него и на сусједна мјеста која су

¹pelepipo9@gmail.com

уско повезана са Мостаром. У овој књизи описују се злочини у Чапљини, Невесињу, Јабланици, Коњицу и другим мјестима која гравитирају Мостару.² Поставља се питање зашто је то аутор урадио? Из простог разлога јер су жртве повезане са Мостаром на неки начин, да ли је то избјегло становништво које се нашло у селу Заборани 1992. године или су то Мостарци који су били заробљеници логора Дретељ и друго. Што се тиче временског опсега ова књига обухвата период од 1992. до 1995. године како стоји у наслову начелно. Међутим, ова књига обухвата период од новембра 1991. до априла 1996. године.

Лозо је књигу подијелио на шеснаест нумерисаних поглавља, од којих нека садрже једну или више мањих цјелина које их додатно објашњавају. Поред тога постоје и друга поглавља, како на почетку, тако и на крају књиге која нису нумерисана. На самом почетку налазе се три уводна поглавља, а то су „О субјективном“, „Предговор“ и „Град и вријеме“. Књига почиње дијелом „О субјективном...“ које стоји испред предговора, дакле на самом почетку. То је нека врста увода, али истовремено и доживљај аутора за кога можемо рећи да је савременик догађаја. Није баш учесник, мада велики дио тога доживио је на својој кожи јер је као деветогодишњак избјегао из свог родног Мостара, крећући се преко Зијемаља и Невесиња, а потом је стигао у Билећу гдје се школовао и одрастао. У овоме дијелу он је изнио своје виђење, односно, своју перцепцију догађања на самом почетку рата.

Затим, у поглављу које ја аутор насловио са „Предговор“ дат је кратак осврт на изворе података за ову књигу, које је све историјске изворе користио и која му је основна литература била. У томе дијелу аутор наглашава да је она настала на основу његове мастер тезе која је значајно проширена и допуњена. У наредном поглављу „Град и вријеме“ описан је Мостар од постанка до 1992. године, односно до предмета ауторовог истраживања. Дакле, аутор је направио једну увертиру, један сажет увод, гдје је историјски приказао Мостар кроз све вијекове, осврћући се на кључна дешавања која су довела до теме ове књиге.

² Ратна – војна дешавања са невесињско-мостарског ратишта Предраг Лозо подробије је описао у својој првој књизи *Одсудна одбрана*.

У првом тематском поглављу које је аутор насловио „Националне тензије, наоружавање и први злочини у граду Мостару“ описани су догађаји од новембра мјесеца 1991. до априла 1992. године. Аутор је приказао како су се Хрвати почели организовати прије свих настојећи да заједно са муслиманима праве разне врсте диверзија. Још од краја 80-их година ХХ вијека у Мостар су се враћали припадници хрватске проусташке емиграције са Запада и слободно су почели да се појављују у јавности. Године 1991. заједно са муслиманима почињу појединачна, а затим и организована малтретирања српског становништва, а неке чак хапсе и одводе у логоре. Срби више нису пожељни да живе у Мостару, да их треба протјерати преко Дрине, да им је маршрута Невесиње и бројне друге сличне ствари наводи Лозо у изјавама свједока. У склопу овог првог поглавља, пред сами почетак рата, аутор је скренуо пажњу на један врло важан догађај, а то је 3. април 1992. године и терористички напад на касарну Сјеверни логор у Мостару. То се може узети као почетак ратних сукоба, сматра аутор.

Друго поглавље зове се „Систем-формирање институција, мјеста затварања и одржавања атмосфере злочина“. Аутор нам даје осврт на формирање Хрватске заједнице Херцег-Босне (ХЗХБ) и формирање Територијалне одбране Републике Босне и Херцеговине (ТО РБиХ). Сам наслов прецизно објашњава формирање паралелних институционалних оквира унутар СР БиХ, која се *de facto* налазила у саставу СФРЈ. Овдје су описани хрватско-муслимански сукоби са ЈНА, као и хапшење српских официра, односно пилота и пребацивање у логоре и застрашивање Срба на све могуће начине. Ово поглавље прати и једна мања цјелина под називом „Масовно затварање Срба у дијеловима града под хрватско-муслиманском контролом“. У априлу и мају мјесецу када је на највећем удару била ЈНА Срби су хапшени и одвођени у бројне логоре у Мостару (Економски, Машински и Правни факултет, Ђеловина), али и други бројни логори који се налазе на подручју Груда, Широког Бријега, Љубушког, Сплита и другим мјестима.

Поглавље број три аутор је насловио „Заузимање Мостара у операцији ‘Чагаљ’ и злочини над Србима“. Испрва, аутор нам даје основне податке о операцији кодног назива Чагаљ која се водила на

подручју долине Неретве готово читав јун 1992. године. Том приликом Срби су махом протјерани из долине ове значајне ријеке, настављена су масовна хапшења, чисти се град од Срба улицу по улицу. Тада је вршено системско уништавање и српске имовине. У овоме поглављу видимо како су српска села у околини, и јужније и сјеверније од Мостара страдала.

Четврто поглавље „Контекст и географија злочина“ подијељено је на четири мања поглавља и обухвата злочине над Србима у околним мјестима која припадају другим општинама, не само Мостару, а тичу се контекста тих свих дешавања у поменутом периоду. Прво је аутор описао злочине у општини Коњиц који су се десили у току 1992. године. Важно је поменути и логоре за Србе у Коњицу који су се налазили на више локација, као и страдање породице Голубовић и дјечака Петра и Павла. Осим тога, аутор је обрадио и злочин у селу Заборани на Видовдан 1992. године када су муслиманске јединице упале у село и убиле девет људи. Злочини у мјестима Уборак и Сутина били су предмет интересовања аутора. Међутим, на тим мјестима извршени су злочини над Муслиманима и Хрватима у Мостару. Аутор не прави разлику међу жртвама без обзира ком народу или нацији да припадају. То не можемо релативизовати, нити одобравати нити оспоравати, став је аутора ове књиге. Злочини над Србима у Чапљини су фрагментарно обрађени кроз страдање у операцији Чагаљ, формирање логора Дретељ и мучеништво др Олге Драшко. Атмосфера злочина над Србима стварана је и путем медија, првенствено путем радија. То је аутор описао у петом поглављу које се зове: „Брутализација јавне свијести и злочини“. Хрватско-муслиманске структуре док су биле заједно користиле су медијска средства како би оцрнили Србе, пуштали би непровјерене гласине и тако подстицали малтретирања Срба у психолошком смислу.

У поглављу „Од дискриминације до злочина широких размјера“ аутор наставља у тону претходног поглавља. У овоме поглављу више се осврће на „напуштене“ станове које власти додијељују избјеглицама из Источне Херцеговине. Такође, описано је како су масовна хапшења и малтретирања у јулу досегла свој врхунац и максимум. Тада су готово сви Срби који су остали у Мостару ухапше-

ни, било да су се налазили на лијевој или десној обали Неретве. Наредно поглавље које је насловљено „Логори за Србе“ подијељено је на три дијела у којима се описују логори у Мостару („Некадашња Војна амбуланта – средиште ХОС-а, мучилиште за Србе“, „Логор Ђеловина“), али и „Логор Дретел“ код Чапљине. У овим поглављима аутор је описао сва она дешавања која су услиједила након хапшења и мучења и слања у логоре. Управо те логоре аутор описује, све тортуре и брутална мучења која су преживљавали Срби из долине Неретве. Врло важно је што нам аутор преноси велики број изјава које су преживјели логораши дали непосредно након изласка из истих или по окончању рата.

У осмом поглављу „Наставак злочина“ аутор хронолошки описује и ређа злочине који су се дешавали под крај љета и на јесен 1992. године. У наставку аутор пише о свакодневном животу Срба у Мостару, о злочинцима, жртвама и посматрачима. Он наводи и изјаве свједока да је у току рата било припадника других вјера који су Србима помагали, мада такви су случајеви били ријетки. Свијетли примјер је одређен број љекара који је ипак остао вјеран Хипократовој заклетви, као и поједине комшије које су доносиле храну и лијекове Србима који су остали у Мостару.

Идуће поглавље које носи назив „И опет логори...“ подијељено је на три мање области. Један логор је у Хрватској, ради се о логору у Сплиту, злогласној Лори гдје су Срби пребијани и малтретирани на најсуровији начин. Затим, овдје се описује и логор, односно логори у Љубушком гдје су такође, између осталих били Мостарци и логор у Родочу, гдје су за разлику од осталих логора пребијања и премлаћивања била на „минималном“ нивоу. То није значило да логораши нису малтретирани. Срби су понижавани, одвођени су на присилни рад, на разне начине су психички и физички малтретирани и над њима је вршен злочин.

Десето поглавље је „Случај породице Вуковић“ имућних грађана Мостара који су прије ратних дешавања држали свој ресторан. У овоме поглављу описано је минирање њихове куће и њихов нестанак. Тек двадесетак година након рата расвијетљени су само фрагменти о томе злочину. Да злочини над Србима нису само вршени 1992. године свједочи и једанаесто поглавље које носи назив „СО“.

Овдје је приказана судбина једне младе жене која је остала у Мостару све до 1994. године. Она је свједочила да је силована од стране припадника хрватских формација у једном предграђу Мостара. Од посљедица тог силовања она је остала у другом стању. Када је напустила Мостар и отишла у Београд одлучила је да прекине трудноћу јер није жељела да роди дијете настало нежељеним зачећем.

У дванаестом поглављу аутор описује сукоб између дотадашњих савезника Хрвата и Муслимана у рату захваћеном Мостару. Затим, говори и о положају Срба у томе периоду који је „подношљивији“ за разлику од 1992. године. У овоме поглављу ради се о периоду од 1993. до 1994. године. У тринаестом поглављу аутор је описао уништавање културно-историјских објеката и имовине Српске православне цркве на подручју града Мостара који је био средиште Епархије захумско-херцеговачке и приморске. Атмосфера сукоба и суровог рата резултирале су уништавањем готово свих културно-историјских споменика на подручју града Мостара, али и читаве долине ријеке Неретве, углавном током љета 1992. године. Рушење Саборног храма Свете Тројице и манастира Житомислића постали су симболи једног злог времена и симболи изопаченог система вриједности.

У наредном поглављу које се зове „Ратни злочини муслиманских јединица у Другој митровданској офанзиви 1994. године (напади на санитет, Жуберин, Кочине и Јабланица) аутор хронолошки описује догађаје. То су у првом реду злочини над Србима у току Митровданске офанзиве. У овоме поглављу аутор је детаљно описао страдање српских села између Мостара и Невесиња, као и нападе на санитетска возила што је противно свим међународним и ратним правима. Такође, описано је и страдање српских војника и цивила који су одвођени у логоре у Јабланици. Логор је био у центру града, у згради Музеја „Битке за рањенике“ на Неретви.

У поглављу „Родоч 1995. године“ аутор наводи посљедњу годину рата и ратне заробљенике Србе. Који нису били Мостарци, нити су родом из Херцеговине. То су Срби из западнокрајишких општина који су приспјели у заробљеништво у догађајима око пада Гламоча, Доњег Вакуфа, Јајца, Мркоњић Града и других мјеста под власт

Хрвата и Муслимана. Том приликом они су ухапшени и доведени у логор у Родочу.

Шеснаесто поглавље „Клиометрија злочина“, уједно посљедње тематско поглавље ове књиге у коме је аутор дао један статистички преглед злочина у Мостару. Такође, у оквиру овога поглавља постоји једно потпоглавље „Људски губици Срба у Мостару“ гдје је аутор појединачно навео 598 становника који су страдали у Мостару 1992–1995. године. Након овог поглавља аутор је написао „Закључак“ у коме је сумирао своје цјелокупно истраживање. Затим, долази поглавље извори и литература гдје је пописана сва литература коју је аутор користио као и бројни архивски документи и изјаве свједока. Такође, на крају, што је позитивна пракса, аутор је написао своју библиографију, односно пописао је све своје научне чланке и књиге и на посљедњој корици је навео своју биографију како би сви читаоци могли да знају ко је особа која је написала ово капитално историјско дјело.

Аутор ове књиге определијелио се за хронолошко-тематски приступ приликом писања, гдје је то било могуће учинити. Књига је настала након три године активног рада и још неколико година прикупљања сазнања, извора, литературе и других каменчића у мозаику слике о једном граду, времену и људима који су, опет неким другим људима, сметали због свог идентитета. Она представља заокружену цјелину о страдањима српског становништва у највећем граду на Неретви. То је уједно и највећа вриједност овога дјела.